

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ИСБОТ ҚИЛИШ ВОСИТАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ

Исабаев Ёдгор Жалолиддинович

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги 2-сонли Тошкент академик
лицейи директорининг ходимларни малакасини ошириш бўйича ўринбосари

Аннотация. Мақолада жиноят процессининг мақсадлари, жиноят процессида
исбот қилиш воситаларини ривожлантириш муаммолари ва уларнинг ечимлари,
ашёвий далиллар ҳамда исбот қилиш йўллари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар. Жиноят процесси, терговчи, прокурор, суд, далиллар, исбот
қилиш, тезкор қидирув фаолияти.

Жиноят процессининг мақсадларига, яъни жиноят содир этган ҳар бир шахсга
адолатли жазо берилиши ҳамда айби бўлмаган ҳеч бир шахс жавобгарликка
тортилмаслиги ва ҳукм қилинмаслиги, айбдорларни фош этишга эришиш учун
зарурий бир шартга амал қилиниши лозим. Бу ҳақиқатда қандай ҳодиса юз
берганлигини, жиноятни ким ва қандай ҳолатларда содир этганлигини
аниқланиши ҳисобланади. Жиноий ҳодиса исбот қилиш мажбурияти
юклатилган суриштирувчи, терговчи, прокурор ҳамда суд учун ўтмиш
ҳодисаси бўлганлиги сабабли, унинг барча ҳолатларини улар фақат исбот
қилиш воситаси бўлмиш далиллар ёрдамида аниқлашлари ва тегишли
хулосага келишлари мумкин. Маълумки, исбот қилиш далиллар воситасида
амалга оширилади. Шунинг учун ҳам далил тушунчаси далиллар назарияси ва
исбот қилиш ҳуқуқида асосий, бошланғич тушунчалардан ҳисобланади.

Далиллар жиноят процессида марказий ўринни эгаллаганлиги сабабли
юқоридаги концепцияларга ўз муносабатимизни билдириб ўтмоқчимиз.
Жиноят–бу исбот қилиш субъектлари учун доимо ўтмиш ҳодисаси, айнан шу
сабабдан улар уни фақат ҳар қандай ҳодисаларнинг моддий дунёда ёки
одамлар онгида қолдирадиган излари, қолдиқлари, акслари воситасидагина
ўрганишлари мумкин. Терговчини, суриштирувчини, прокурор ёки судни
қизиқтирувчи ҳодисаларни аниқлашга ёрдам берувчи маълумотлар муайян
шароитларда далилларга айланади.

Ҳозирга қадар жиноят-процессуал ҳуқуқига оид адабиётларда далил тушунчаси тўғрисидаги масала бўйича турлича нуқтаи назарлар мавжудлигини эслатиб ўтмоқчимиз. Бир қатор процессуалчи олимлар далиллар деганда «иш ҳолатларини ўрганиш учун фойдаланиладиган муайян ҳақиқий маълумотлар, бу маълумотларнинг манбалари ҳамда уларни олиш, текшириш ва фойдаланиш усуллари»ни тушунадилар. Бироқ бу таърифда далиллар кенгайтирилиб талқин қилинган ва унга икки мустақил тушунча—далил тушунчаси ва исбот қилиш тушунчаси киритилган, зеро бундай таъриф ҳам далилнинг, ҳам исбот қилиш жараёнининг тавсифларини бирлаштиради, бу эса тўғри эмас, чунки икки тавсиф бир тушунчада берилиши мумкин эмас. Ашёвий далилнинг мавжудлиги—бу ҳақиқатдан реал фактдир. Бироқ бу фактнинг ўзи далилий аҳамиятга эга бўлмай, балки шу нарсада мавжуд бўлган ахборот ҳамда нарса турган шароит далилий аҳамиятга эгадир. Нарса ўзи топилган жой ва шарт-шароитларни акс эттирмаса, алоҳида белгиларга эга бўлмаса, ҳеч қандай далилий аҳамиятга эга бўлмайди. Бу ҳолда ҳам воқеликнинг реал факти эмас, балки бу фактнинг иш материалларида акс эттирилиши далил ҳисобланади.

«Исбот қилиш предмети-бу ҳар бир жиноят иши бўйича исбот қилиниши лозим бўлган ҳолатлар мажмуидир» -деган фикрни қўллаб-қувватлаб, амалдаги ЎзР ЖПКнинг 81-моддаси 1-қисмидаги «Ижтимоий хавфли қилмишнинг юз берган бермаганлигини, шу қилмишни содир этган шахснинг айблайбсизлигини» -деган жумлалар ҳар бир жиноят иши бўйича исбот қилиниши лозим бўлган ҳолатларни тўла ёритиб бераолмаганлигини танқид қилган, ЎзР ЖПКнинг 22-моддаси 1-қисмидаги «Суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жиноят юз берганлигини, унинг содир этилишида ким айбдорлигини, шунингдек у билан боғлиқ барча ҳолатларни аниқлаши шарт», ЎзР ЖПКнинг 86-моддаси 1-қисмидаги «Исбот қилишни суриштирувчи, терговчи, прокурор, суд амалга оширади», 344-моддаси 2-қисмидаги «Дастлабки терговни прокурорлар ҳам олиб боришлари мумкин», 382-моддаси 3-қисми 5-сўз бошидаги «суриштирувда, дастлабки терговда иштирок этади ҳамда зарур ҳолларда ҳар қандай иш бўйича айрим тергов ҳаракатларини шахсан бажаради ёки терговни тўлиқ амалга оширади» -деган қоидаларни инобатга олган ҳамда юқоридаги далил таърифи бўйича

билдирган фикрларимизни ривожлантирган ҳолда, ЎзР ЖПКнинг 81-моддаси 1-қисмига «терговчининг»-деган сўздан кейин «прокурорнинг ҳамда»-деган сўзларини киритиб, уни қуйидаги таҳрирда: «Жиноят иши бўйича исбот қилиш предметига кирувчи ҳолатларнинг бор ёки йўқлигини, шунингдек ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга молик бошқа ҳолатларни суриштирувчининг, терговчининг, прокурорнинг ҳамда суднинг ушбу Кодекста белгиланган тартибда аниқлашига асос бўладиган ҳар қандай маълумотлар жиноят иши бўйича далил ҳисобланади»-деб белгиланиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Шунинг учун, ЎзР ЖПКга ТҚФ натижаларидан жиноятпроцессуал исбот қилиш жараёнида фойдаланишни тартибга солувчи қўшимча норманинг, хусусан, «Тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан фойдаланиш»-деб номланган ва «Тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан далил сифатида фойдаланишга фақатгина ушбу нарсалар, ҳужжатлар ҳамда бошқа материалларнинг келиб чиқиш манбасини аниқ билган ёки уларнинг ҳаққонийлиги ёхуд олиниш шарт-шароитлари тўғрисида гувоҳлик бераоладиган шахс томонидан тақдим этилганида йўл қўйилади»-деган мазмундаги 81¹-модданинг киритилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди. Мазкур модданинг бундай тузилиши ТҚФ натижаларини жиноят процессига далил сифатида фойдаланиш учун киритиш механизмини белгилаб берар, тезкор-қидирув материалларини тақдим этаётган шахснинг бу материаллар келиб чиқиши ҳақида гувоҳлик бериш мажбуриятини кўзда тутар ва шу йўл билан далилларнинг тақдим этилишига қўйиладиган талабларни мустаҳкамлар ҳамда ТҚФ натижаларини жиноят процессига ЎзР ЖПКнинг 87, 198 ва 200-моддалари тартибда тақдим этиш йўли билан киритишнинг кафолати бўлиб ҳисобланар эди.

Исбот қилиш – бу исбот қилиш субъектларининг жиноят-процессуал қонуни билан муайян жиноят ишига тегишли бўлган ҳар қандай маълумотларни процессуал тартибда тўплаш, мустаҳкамлаш, текшириш ва уларга баҳо бериш, шунингдек, давлат номидан бу ҳар қандай маълумотларнинг мавжудлигини тасдиқлаш бўйича фаолиятidir дея оламиз. Фикримизча, тасдиқловчи ҳолатнинг мавжудлиги жиноятпроцессуал исбот қилишнинг мажбурий мезони бўлиб, айнан шу мезон жиноят-процессуал исбот қилишни бошқа соҳалардаги

исбот қилишдан (масалан, тезкор-қидирув фаолиятидаги тезкор хужжатлаштиришдан) фарқлайди. Лекин, бу билан илмий мунозаралар тўхтаб қолган эмас. Исбот қилишни амалга оширувчи субъектларга, исбот қилиш мазмунига, далилларни мустаҳкамлашга, уларни текширишга, таққослашга ва баҳо беришга тегишли тушунчалар ва таърифлар доимий изланмоқда ва янгиланмоқда. Олимларнинг исбот қилиш предмети, исбот қилиш доираси, жиноят-процессуал исбот қилиш билан жиноят-ҳуқуқий квалификациянинг ўзаро нисбати, тезкор-қидирув фаолият юзасидан қарашлари ва мулоҳазалари янада муаммолироқдир, бу эса жиноят процессининг энг муҳим категориясини эътиборсиз қолмаётганидан далолат беради. Хулоса ўрнида шунини айтиш мумкинки, исбот қилиш орқалигина адолатнинг мезони бўлмиш ҳақиқат аниқланади.

Тезкор-қидирув фаолияти элементларининг бир-биридан сўнг жойлашувидаги қатъий иерархияга бўйсунтириш—бутун тизим сифатли ишлашининг зарурий шарт, яъни бу тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш орқали тезкор далилларнинг жиноят-процессуал далилларга ўтиши учун зарур ва етарли бўлган сифатли натижаларни олишга имкон берувчи. Натижага тезроқ эришиш учун интилиш натижасида бу элементларнинг бирортасига беписанд қараш мувозанатнинг бузилишига муқаррар олиб келади ва оқибатда—қанчалик кўп тезкор қидирув тадбирлари ўтказилмасин ва қанчалик тезкор кучлар ва воситалар, жумладан ходимлар ва техника жалб этилмасин, охириги натижа паст савияда бўлади. Ва, аксинча, қўлга киритилган тезкор ахборотнинг элементларини конструкция қилинган модель бўйича тизиб чиқиш охири-оқибатда бутун тезкор-қидирув фаолиятининг натижаларига, ТҚФ идоравий меъёрий-ҳуқуқий асоси, тезкор ходимларни тайёрлаш, ўқитиш ва тарбиялаш, оз, лекин соз махфий манбаларга эга бўлишдан тортиб, тезкор-қидирув фаолияти натижаларига ишончни тиклашга ва жиноят-процессуал қонунчиликни такомиллаштиришга имкон берувчи қонун билан рухсат этилган куч ва воситаларнинг бутун арсеналини қўллаш билан тезкор бўлинмаларнинг ўта малакали ҳаракатларигача таъсир кўрсатаётган бўш ва етишмаётган бўғинларни аниқлашга имкон беради.

Жиноятчиликка ва унинг уюшган шакллари қарши курашнинг ҳозирги замон шароитлари жиноят ишлари бўйича далилий асоснинг

кенгайтирилишини, фуқароларнинг жиноят судлов иш юритишда фаол иштирок этишини талаб этади ва бу шароитларда жиноят судлов иш юритишда тезкор-қидирув фаолияти натижасида олинган маълумотларни далил сифатида тақдим қилиш ва улардан фойдаланиш механизмининг қонун йўли билан тартибга солинишини тақозо этади. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, жиноий фаолиятни аниқлаш, олдини олиш, бартараф этиш ва фош қилиш учун муҳим бўлган ҳаққоний тезкор ахборотни қўлга киритиш, топиш ҳар қандай тезкорқидирув тадбирининг асосий мақсади ҳисобланади. Маълумки, исбот қилишда объективлик мезони турли манбалардан олинган, айнан ҳужжатлаштириш ва исбот қилиш жараёнида олиш ва тўплаш усуллари билан олинган ахборотларнинг мувофиқлиги, шунингдек, тезкор ахборотнинг процессуал ахборот билан мувофиқлиги ҳисобланади. Ниҳоят, таъкидлаш лозимки, тезкор-қидирув фаолияти натижаларининг жиноят-процессуал исбот қилишдаги аҳамияти тўғрисидаги масаланинг мунозарали бўлишига қарамасдан, жиноятчиликка қарши курашнинг номақбул вазиятда эканлигининг асосий сабабларидан бири терговчилар, суриштирув органлари ва тезкор-қидирув фаолияти субъектларининг ўзаро ҳамкорлигини ташкил этишдаги камчиликлар ҳисобланади. Журъатсизлик ва фуқароларнинг ҳуқуқларини бузувчи сифатида ном чиқаришдан қўрқиш уларни криминал муҳитдан тезкор ахборотни қўлга киритиш бўйича фаол, шиддатли тадбирларни ўтказишдан ушлаб туради, бироқ бошқа усуллар билан бунга эришиш мутлақо мумкин эмас. Юқорида кўрсатилган масалаларни ҳал этиш зарурати исбот қилишни объективлаштиришга алоҳида аҳамият берилаётган ва жиноят ишлари бўйича исбот қилишда тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан фойдаланишнинг методологик асоси бўлиб билиш назариясининг жиноят процессига далил сифатида қиравчи тезкор ахборотни қўлга киритиш, тўплаш, текшириш ҳамда баҳо бериш каби категориялар билан боғлиқ бўлган қоидалари хизмат қилиши илмий асосланган айни вақтда айниқса, долзарб бўлиб бормоқда.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, шахсга олий ижтимоий қадрият сифатида ёндашув Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўз аксини топган бўлиб, жиноят-процессуал қонунининг ва уни қўллаш амалиётининг такомиллашувини, жиноят-процессуал соҳада турли камчиликларнинг

бартараф қилинишини талаб этади. Чунки, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлида ўтказиладиган барча ислохотлар фақат инсоннинг тинч ва фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашга хизмат қилмоғи лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт. Фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт ва факультатив протокол. – Т.: Адолат, 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., «Ўзбекистон», 2001.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1997: Икки жилдли. 1-жилд // Таҳрир ҳайъати: У.Мингбоев (раҳбар) ва бошқ. –Т.: «Шарқ», 1997.
4. Ўзбекистон ССР Жиноят-процессуал кодекси: 1991 йил 1 августгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан. - Т.: Ўзбекистон, 1991.
5. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси (ўзгартиш ва қўшимчалар билан қайта нашри). Расмий нашр – Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги.
6. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси (ўзгартиш ва қўшимчалар билан қайта нашри). Расмий нашр – Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги,
7. «Гумон қилинувчи ва айбланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлашга оид қонунларни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги Пленумнинг 2003 йил 19 декабрдаги 17-сонли қарори. / Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2003 йил 19 декабрдаги қарорлари тўплами. –Т., 2004.
8. «Далиллар мақбуллигига оид жиноят-процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида»ги Пленумнинг 2004 йил 24 сентябрдаги 12-сонли қарори. / Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2004 йил 24 сентябрдаги Қарорлари тўплами. –Т., 2004.
9. «Жиноят ишларини апелляция, кассация ва назорат тартибида қўриш амалиёти ҳақида» Пленумнинг 2001 йил 1 июндаги қарори. / Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2001 йил 1 июндаги қарорлари тўплами. // ЎЗР Олий судининг Раиси У.Қ.Мингбоев умумий таҳрири остида чоп этилди. –Т., 2001.

10. «Жиноятчиликка қарши кураш, дастлабки тергов ва суриштирув ўтказишда қонунларнинг аниқ бажарилиши устидан прокурор назоратини тўлиқ таъминлаш ҳамда тергов маҳкамаси фаолияти самарадорлигини ошириш ҳақидаги» Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 1997 йил 28 май кунги 13-сонли Буйруғи/Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг амалдаги

